

PRILOG PROUČAVANJU GRADINA I GROMILA NA PODRUČJU OPĆINE LEČEVICA U SPLITSKOJ ZAGORI

MATE MATAS
Visoka učiteljska škola
Petrinja

UDK: 913:903.4](497.5-37 Splitska zagora)
Stručni članak
Professional paper

Primljeno: 2002-08-19
Received:

U članku je obrađena problematika razmještaja gradina, ukopnih gomila i lokava kao prapovijesnih lokaliteta na području splitske Zagore s namjerom da se prodube spoznaje o vremenu i načinu naseljavanja tog prostora i sa željom da se probudi interes arheologa i drugih stručnjaka za temeljitije terensko istraživanje spomenutog prostora.

Ključne riječi: gradina, gromila (gomila), Iliri, kulina, lokva, splitska Zagora, Hrvatska

The article deals with the problems of siting of hill-forts, interred tumuli and pools as prehistoric localities in Split Zagora (the Split tramontane region), Croatia. The intention is to deepen the cognitions of time and way this area was inhabited and a desire to arouse the interest of archeologists and other experts in wider fieldwork researching of the mentioned area.

Key words: hill-fort, tumulus, Ilirians, old dilapidated tower, pool, Split Zagora, Croatia

Uvodne napomene

Pri proučavanju gradina i gomila koje su nastajale u dalekoj prošlosti s drugačijim gospodarskim, političkim i civilizacijskim uvjetima i teritorijalnim ustrojem te koje su u nekim elementima (izviđanje i obavještavanje) bile sastavni ili umreženi dio šireg sustava, teško je izdvajati neke manje prostore, a posebno one koji su rezultat suvremenih političkih podjela (političke općine, katastarske općine i sl.). Ipak u radu su obuhvaćene gradine i gomile dijela splitske Zagore koji se podudara s općinom Lečevica (najširi obuhvat). Tako ograničeni prostor (političke i katastarske općine), naravno, više odgovara istraživanjima društvenih ili gospodarskih stanja i procesa, a u ovom slučaju ga treba shvatiti samo kao primjer i metodu ograničavanja.

Gradinama (u funkciji toponima) se često nazivaju veće uzvisne s kojih se pružaju otvoreni vidici na široko okolno područje i na kojima se u pravilu nalaze ostatci starih, ljudskim rukama izgrađenih, naselja ili utvrda. S arheološkog aspekta gradine su zapravo ostaci starih, većinom prapovijesnih urušenih naselja ili utvrđenja, koja su obično

bila izgrađena na prirodnim uzvisinama i opkoljeni suhozidnim bedemima radi obrane (BATOVIĆ, 1986., 1993.). Glavni nositelji te "gradinske kulture" bili su Iliri - najstariji poznati etnos na našem području kojemu znamo ime i brojne činjenice iz povijesti, života i kulture (STRAŽIČIĆ, 1998.). Na osnovi ostataka materijalne kulture moguće je utvrditi približno vrijeme nastanka gradina. One se na hrvatskom prostoru podižu od kasnoga bakrenog do kraja željeznog doba, tj. do rimske prevlasti na tlu današnje Hrvatske (BATOVIĆ, 1993.).

Kao što je poznato na prostoru splitske Zagore odnosno srednje Dalmacije živjeli su pripadnici ilirskog plemena Dalmati (Delmati). Prema podacima antičkih pisaca Dalmati su najprije živjeli u unutrašnjosti, u današnjoj Hercegovini, gdje se nalazilo i njihovo plemensko središte *Delminium*, a naknadno su, koliko je moguće pratiti njihove pokrete, u 3. stoljeću prije Krista naselili i središnju Dalmaciju (ZANINOVIĆ, 1966., 1967., BATOVIĆ, 1986.). Inače, pleme Dalmata je pružalo najžešći otpor rimskom osvajanju istočne obale Jadrana (ZANINOVIĆ, 1966., 1967.). To je bio i razlog da su Rimljani naknadno svoju provinciju na zapadnom dijelu jugoistočne Europe prozvali Dalmacijom. Za njih su Dalmati bili simbol ilirskog otpora općenito u tom prostoru.

Osnovne značajke dalmatskih gradina i gromila

Među važnijim obilježjima gradina je njihov smještaj na teško pristupačnim prirodnim uzvisinama odnosno položajima koje je bilo lakše braniti od neprijatelja. Njihov je oblik najčešće ovisio o konfiguraciji terena. Na zaravnjenim uzvisinama većih površina, gradine su imale približno pravilan kružni oblik. Na šiljastim uzvisinama manjih površina sa strmim i manje pristupačnim kamenitim padinama oblik gradine se prilagođavao obliku vršnog dijela uzvisine, što znači da su mogle biti polukružnog ili nekog drugog oblika. U gradine se ulazilo kroz jedna ili više vrata koja su bila dobro čuvana. Nerijetko su uz ulazna vrata bile podignute kule, kako bi se neprijatelju onemogućio ulaz u gradinu.

Sve do rimskog doba, a ponegdje i kasnije, Iliri su svoja utvrđenja gradili tehnikom suhozida, a tek poslije dolaska Rimljana počinju upotrebljavati i žbuku. Visina zidina se prilagođavala potrebama i mogućnostima. Najčešće je iznosila dva do tri metra ali su poznati slučajevi i većih visina (STIPČEVIĆ, 1991.). I u tom je pogledu oblik vrha i bočnih padina imao velik značaj. Naime, najdeblji i najviši dijelovi bedema građeni su prema najpristupačnijoj strani što se danas odražava u veličini kamene gomile. U pojedinim slučajevima radi veće sigurnosti su građeni dvostruki obrambeni bedemi. Prema strmijim stranama bedemi su u pravilu bili niži i uži. Temelji bedema su uglavnom rađeni od većih kamenih blokova, a ostali viši dijelovi od manjeg kamenja što je i danas vidljivo u njihovim ostacima (BENAC, 1975., GOVEDARICA, 1978., BATOVIĆ, 1986.).

Osim po izgledu gradine su se razlikovale i po funkcijama. Neku su gradine bile prilagođene trajnoj naseljenosti ili kao utočište, tj. skrovište za zbijeg kada se tijekom nesigurnih društvenih prilika privremeno sklanjalo stanovništvo susjednih naselja smještenih u okolnim udolinama koje okružuju gradinu. Takve su u pravilu imale više gradinskog prostora i u njima je moguće pronaći i tzv. "kulturni sloj" ili "crnu zemlju" s ulomcima ili krhotinama keramike odnosno razbijenih zemljanih lonaca primitivne ručne izrade s kojima su se stalni ili povremeni stanovnici gradina nekada služili.

Gradine s manjim gradinskim prostorom u pravilu su služile kao izvidnice ili utvde. One su (u pravilu) bile smještene na uzvisinama s kojih je bilo moguće vidjeti i onaj dio širega okolnog područja koji se zbog reljefnih zapreka nije mogao vidjeti s matične gradine. S obzirom na izvidničku funkciju u njima je boravila straža sa zadaćom dojavljivanja matičnoj gradini na eventualnu opasnost. Na takvim gradinama je "kulturni sloj" slabije izražen ili je u potpunosti nestao. Na nekim lokalitetima na uzvisinama su se sačuvale kružne suhozidne građevine u obliku kula visine 2-3 m, ali to vjerojatno nisu gradine iz prapovijesti već možda ostaci nekih kasnijih nastambi. Međutim, bez obzira na razlike u funkcijama pojedinih gradina pri izboru njihove lokacije posebno je dolazila do izražaja mogućnost vizualne komunikacije pri dojavljivanju eventualne vanjske opasnosti, i to danju dimom, a noću vatrom. Stoga se skoro sa svake gradine vidi nekoliko susjednih gradina.

S promjenom uvjeta bedemi starih gradina su uglavnom porušeni. Kamenje od kojih su bili građeni razasuto je po okolnim padinama ili je iskorišteno za gradnju kamenih zidova između ograda pojedinih privatnih posjednika. Ostaci starih gradina često su se u minulim ratovima koristili i za izgradnju vojnih utvrda ili gradobrana, zaklona za pastire i sl. Te je i razlog da se samo na manjem broju gradina mogu nazrijeti temelji nekadašnjih suhozidina.

Posebnu ulogu u lokaciji pojedinih gradina imala je vodoopskrba (izvori, riječni tokovi, lokve i sl.). Za gradine u splitskoj Zagori, koju obilježava nedostatak izvora i površinskih tokova, posebno su bile važne lokve. Lokve predstavljaju prirodne ili iskopane udubine, najčešće u vodrživoj glinovitoj podlozi, u kojima se nakupljala i zadržavala kišnica. Lokve su se razlikovale po obliku, dubini i površini. Većina ih je okruglog oblika, a neke su imale promjer i preko 20 metara. Neke su lokve obzidane kamenim suhozidom, ponegdje očito još iz davnih vremena. Za razliku od gradina koje su već odavno napuštene većina je lokava i nakon toga kontinuirano korištena za vodoopskrbu kasnije osnovanih susjednih naselja ili pak za napajanje blaga, sve do najnovijeg doba.

Vrijeme gradnje pojedinih gradinskih naselja moguće je odrediti arheološkim istraživanjima, ali veći je problem točnom datacijom njihova napuštanja te namjernog ili zubom vremena uvjetovanog urušavanja.¹ S velikom sigurnošću može se tvrditi kako je većina gradina napuštena nakon rimskih osvajanja ovog prostora, a samo su najveće nastavile život. Proces napuštanja gradina u nekim je prigodama uvjetovan naglom povijesnom prekretnicom izazvanom propašću Rimskog carstva i velikim seobama naroda. Dio gradina stoljećima je postupno gubio svoju funkciju. Gradinska naselja zamjenjivana su kvalitetnijim i udobnijim stambenim objektima, a u stabilnijim političkim prilikama naselja se "spuštaju" uz obradive površine u podnožjima uzvisina.

Pišući o povijesti, životu i kulturi Ilira, A. Stipčević, citirajući brojne druge radove navodi: *"Ilirski ostaci u narodnoj kulturi, arhitekturi i urbanizmu, način pokapanja mrtvaca, religioznoj simbolici, ornamentalnoj motivici, narodnoj nošnji i obući, nakitu, glazbi i plesu, društveno političkoj organizaciji itd. dovoljno su brojni da se iz njih može već sada zaključiti da su Slaveni, došavši u ove krajeve u VI. i VII. stoljeću zatekli brojno starosjedilačko neromanizirano i poluromanizirano stanovništvo koje se bilo povuklo najprije pred Rimljanima, a onda i pred barbarskim narodima u*

¹ Nažalost, gradine su često namjerno (premda ne i svjesno) rušene i radi zabave mladih, koji su natječući se, gurali kamenje niz strmije padine, uživajući u njegovom kotrljanju i buci.

nepriputačne krajeve. S njima su se Slaveni u toku stoljeća asimilirali i tako u svom narodnom entitetu sačuvali ostatke starih Ilira. Ti su ostaci posebno brojni u nekim zabačenim krajevima Bosne, Hercegovine, Dalmatinske zagore, Crne Gore itd. i čini se da nije daleko od istine tvrdnja, da je ilirski starosjedilački element imao važnu ulogu u formiranju kulturnih, somatskih i psihičkih osobina slavenskog življa koji u tim krajevima danas živi." (STIPČEVIĆ, 1991.).

Uz gradine kao podsjetnici na staru naseljenost zagorskog prostora jednako su zanimljive i gromile ili gomile. Podizanje gromila (gomila) nad grobovima pokojnika Iliri su koristili već od kasnoga bakrenog doba te tijekom brončanog doba, a tijekom željeznog doba to je bio redovit premda ne i jedini način pokopavanja. Gromila se obično dizala nad jednim grobom, no s vremenom su pokraj prvoga središnjeg groba pokopali i druge pokojnike, obično pripadnike njegova roda. Što je pokojnik za života imao viši društveni položaj, to mu je i gromila iznad groba bila veća. U grobove takvih pokojnika stavljana je bogatija popudbina – oružje, odjeća, glinene posude s hranom, ukrasni i drugi predmeti što ih je za života posjedovao (STIPČEVIĆ, 1991.).

Gromile su se podizale od zemlje i kamenja nad mrtvace koji se izravno polagao na zemlju ili se tijelo pokojnika postavljalo u posebno napravljene grobove. Grob je bio napravljen od pet kamenih ploča. Četiri su (dvije duže i dvije kraće) postavljane u vertikalnom položaju i između njih je bila grobna raka. S petom pločom zatvarala se grobna raka s gornje strane. Tijelo pokojnika je polagano u grob u skvrčenom i bočnom položaju. Nakon toga se iznad groba ili na zemlju položenog tijela nabacivalo kamenje ili zemlja i na taj način se formirala gromila ili grobna humka. Ponekad se mrtvac i spaljivao. U tom slučaju se u blizini buduće gromile palila lomača. Ostatci izgorjenog tijela mrtvaca (kosti i pepeo) bi se pokupili s mjesta spaljivanja i stavili u grob na koji bi se onda bacala zemlja i kamenje. U tijeku podizanja humka ritualno su se razbijale glinene posude, a to se nastavljalo i onda kad je gromila već bila gotova.

Gromile iznad grobova posebno značajnih pokojnika u pravilu su bile većih dimenzija. Zbog veličine, ali i bogatstva predmeta koji se u takvim gromilama mogu pronaći arheolozi ih često nazivaju "kneževskim". Potrebno je međutim, naglasiti kako Iliri nisu sve svoje mrtve pokapali ispod gromila. U nekim slučajevima posebno pokojnici su ukopavani na otvorenom u tzv. ravnim nekropolama. Grobovi su se kao i oni ispod gromila radili od pet kamenih ploča između kojih se nalazila grobna raka. Ploča koja je pokrivala grobnu raku isticala se monumentalnošću i težinom, što je na neki način bila i garancija da se grobovi neće oskvnjivati.

O stvaranju (nasipavanju) i korištenju gromila (gomila) na našem prostoru vrlo iscrpno i nadahnuto piše i A. ŠKOBALJ (1970.). On ne niječe njihovo ilirsko podrijetlo, ali ističe kako su ih koristili i Hrvati, i to trojako. One su im služile kao utvrđenja, zatim kao obredna mjesta u razdoblju poganstva², ali i mnogo vremena poslije pokrštenja, a ponekad i za pokapanje mrtvih. Pokojnici su polagani u grobove koji su se poslije zatrpavali kamenjem. Slijedom sve većeg broja ukopa gromila (gomila) je dobivala sve veće dimenzije. Detaljnijim znanstvenim analizama u kojima je primjenjivana i metoda izotopa ¹⁴C, ŠKOBALJ (1970.) je uspio dokazati da u nekim grobovima leže ostatci pokojnika ukopanih od 13. do 15. stoljeća ili desetak stoljeća, nakon formalnog nestanka Ilira s ovog prostora.

² Na takav način korištenja gromila upozorava i K. STOŠIĆ (1941.) koji pišući o gromilama između Unešića i Nevesta navodi kako su na njima poganski Hrvati prinašali žrtve.

Zanimljivo je mišljenje lokalnog stanovništva po kojem su veće gromile (gomile), lokve, bunari i druge imponantnije građevine građene u turskom razdoblju (bez obzira što je znanstvenim istraživanjima utvrđena njihova predturska starost). To se može objasniti činjenicom masovnog naseljavanja zagorskog prostora u vremenu turske dominacije ovim prostorom i neposredno nakon oslobađanja Zagore od Osmanlijske vlasti krajem 17. i početkom 18. stoljeća, i to uglavnom iz južnih i zapadnih dijelova današnje Bosne i Hercegovine. Oni su došavši u novu postojbinu, zatekli građevine, ali ne i predaje o njihovim graditeljima pa su ih najčešće pripisivali Turcima (KUŽIĆ, 1997.).

Prostorni razmještaj gradina i gromila u lečevačkom kraju

Prostor splitske Zagore obiluje gradinama i gromilama raznolikog oblika, veličina i funkcija premda je veoma teško utvrditi njihov točan broj i lokaciju. Naime u tom prostoru do sada, osim katastarskih premjera (venecijanski 1709. do 1711., austrijski sredinom 19. st. i novije reambulacije) i mjerenja za potrebe izrade topografskih karata nije bilo sustavnih znanstvenih istraživanja terena kojima bi se dobilo više podataka o njegovim arheološkim, povijesnim, mineraloškim, hidrološkim, gospodarskim i drugim obilježjima. U takvim okolnostima za ovaj rad su kao glavni izvor poslužile prvenstveno topografske karte navedenog prostora, zatim stručni i znanstveni radovi o gradinama i ostacima ilirskog nasljeđa općenito (opći ili regionalni prikazi) te razgovori s mještanima i parcijalni obilazak terena radi uvida i stvaranja fotozapisa. Položaj pojedinih gradina odnosno njihova približna udaljenost od naselja ili nekih drugih objekata, njihova nadmorska visina, naziv topografskih karata na kojima su identificirane kao i položaj u Gauss-Krügerovoj mreži nalaze se u tablici 1 (vidi sl. 1).

Osim po položaju i nadmorskim visinama navedene gradine i drugi lokaliteti spomenuti u tablici međusobno se razlikuju po funkciji i po izgledu, što je zapaženo i prilikom obilaska većine njih tijekom 2000. godine.

Sa gradine u Vinovu pružaju se vidici prema zagorskom prostoru na jugu ali i na prisojne padine Svilaje te zavalu Petrova polja. Na vrhu je velika hrpa kamenja koja upozorava i na veličinu nekadašnje gradine. Oblik nekadašnje gradine ili temelje vrlo je teško nazrijeti. Velika količina materijala od kojeg je gradina bila izgrađena zbog vremenskih razloga ili utjecajem čovjeka porazbacana je uokolo posebno niz zapadnu vrlo strmu padinu. Od urušenog kamenja su tijekom minulih ratova pravljene grudobrane ili zakloni od vjetrova za pastire koji su sa svojim blagom dolazili do vrha gradine. Na vrhu gradine nalazi se i štanderac za zastavu. Ispod gradine na južnim padinama su dvije veće gromile (vjerojatno ukopne). Nešto niže, još južnije, nalazi se lokva Vinjanac za koju se po obliku i načinu gradnje može pretpostaviti da je kao i gradina iz ilirskog razdoblja.

Na Gradini SZ od Grozdanića ili SI od Baričevića je manja hrpa razasutog kamenja nego na prethodnoj. Po pričanju Ante Baričevića, devedesetogodišnjeg mještanina, na Gradini se naziru veliki blokovi kamenja koji su vjerojatno ostatci temelja. Na Gradini se nalaze i ostatci nekadašnje (ručno kopane) kamenice u kojoj se čuvala voda za potrebe onih koji su kraće ili duže vrijeme na njoj boravili. Manje su vjerojatna razmišljanja kako se u toj kamenici čuvalo ulje (vjerojatno inspirirana s činjenicama da se u primorskim krajevima ulje čuva u ručno isklesanim kamenicama).

Sl. 1. Prostorni razmještaj toponima *gradina*, *kulina* i *kita* u splitskoj Zagori

Fig. 1 Spatial distribution of the toponyms "gradina", "kulina" and "kita" in Split Zagora region

Tab. 1. Toponimi *Gradina* i *Kulina* na Hrvatskoj osnovnoj karti M 1:5000
 Tab. 1 *Toponyms Gradina and Kulina on the Croatian Basic Map M 1:5000*

Red. broj	Položaj i približna udaljenost u odnosu na naselja ili neke druge objekte	Nadm. visina (m)	Naziv i broj karte	Položaj u Gauss-Krügerovoj mreži
1.	oko 400 m S od Crkve sv. Marka (Vinovo G.)	684	Umljanović, 107-2-3	5506/4846
2.	oko 200 m SZ od Grozdanića (Utore G.)	491	G. Utore, 107-4-1	5504/4841
3.	oko 1200 SZ od Matasa D. Kladnjice*	564	G. Utore, 107-4-1	5504/4841
4.	oko 1200 m zapadno od Bogića (Divojevići)	503	Nevest 107-3-2	5600/4837
5.	oko 1500 m S od Galića (Nisko)	536	G. Utore, 107-4-1	5610/4838
6.	Kulina, oko 500 m S od Galića (Nisko)	484	G. Utore, 107-4-1	5610/4837
7.	oko 750 m S od Bilobrka (Nisko)	493	D. Muć, 107-4-2	5612/4837
8.	oko 1700 m JZ od Bilobrka (Nisko)	512	D. Muć, 107-4-2	5611/4836
9.	oko 750 m JZ od Šolića (Brštanovo)	456	D. Muć, 107-4-2	5613/4835
10.	Mala gradina oko 750 m JZ od Juretića (Brštanovo)	501	D. Muć, 107-4-2	5614/4834
11.	Velika gradina oko 1000 m J od Žižića (Brštanovo)	531	D. Muć, 107-4-2	5615/4834
12.	oko 500 m SI od Grubišića (Korušće)	576	D. Muć, 107-4-2	5612/4834
13.	Gradinica, na križanju starog puta prema (Brštanovu)	437	D. Muć, 107-4-2	5613/4834
14.	oko 1500 m SI od Gornjih Kelama	480	G. Utore, 107-4-1	5610/4832
15.	oko 500 m JI od Kapetanovića (Lečevica)	435	Trogir, 107-4-3	5509/4830
16.	oko 600 m I od Galića (Radošić)	301	Trogir, 107-4-3	5506/4830
17.	oko 600m od sv. Ante (Vučevica)	344	Split, 107-4-4	5513/4829
18.	Moseć (ponekad se zove i Kita) oko 1500 JZ od Kalaša (Kladnjice)	510	G. Utore, 107-4-1	5604/4836
19.	Kita oko 1000 m SI od Prdića Lečevica)	678	G. Utore, 107-4-1	5610/4835
20.	Razorine oko 1500 m S od Bužančića (Lečevica)	562	G. Utore, 107-4-1	5610/4835
21.	Kita oko 1000 m J od raskrižja ceste prema Gizdavcu odnosno Dugobabama	481	G. Utore, 107-4-1	5610/4832
22.	Stražbenica oko 1500 m Z od G. Kelama	536	G. Utore, 107-4-1	5608/4832
23.	Kita, jedan od vrhova Zelene iznad Delića	579	G. Utore, 107-4-1	5605/4834

* na topografskoj karti upisan je naziv Lovreć. Tako ga nazivaju i stanovnici Čvrljeva. Na osnovnoj državnoj karti uz naziv Lovreć za vršni dio upisan je i naziv gradina, i to s južne strane ispod vršnog dijela.

Južno ispod Gradine je oveća (oko 15 m promjera i 1,5 m visine) ukopna gromila u kojoj se, prema tvrdnji spomenutog gospodina Baričevića, nalazi puno ljudskih kostiju (i to skoro na samoj površini). Dvadesetak metara JZ od gromile je njiva s nazivom grebište (*greb* = grob), u kojoj su prilikom obrade nalazile i ljudske kosti, a u njezinim su zidovima i veliki kameni blokovi koji mogu biti ostatci grobnih ploča ili stećaka.

Gromila sličnih dimenzija postoji i II od Gradine odnosno neposredno uz zaselak Jursi u Čvrljevu. Modifikacije njezina vršnog dijela su vjerojatno uzrokovane gradnjom grudobrana za vojne potrebe, posebno tijekom Drugoga svjetskog rata kad su se upravo na tom prostoru vodile žestoke borbe. Nedaleko od Gradine prema JZ je veća lokva Zmajevac, a prema zapadu Rivina.

Gradina postoji i na uzvisini između Kladnjica i Čvrljeva odnosno oko 1000 m južno od Božića Donjih. Vršni dio spomenutog uzvišenja na topografskim kartama upisan je kao Lovreć, a tako ga nazivaju i mještani sjevernije položenih Božića. Nazivom Gradina na karti su označene južne padine uzvisine. To je pak u suprotnosti s nazivljem koje koriste mještani južnije položenih Kladnjica. Oni Gradinom nazivaju vršne dijelove uzvisine (i vjerojatno su u pravu), jer se na tom prostoru nalaze velike hrpe razbacanog kamenja i ostaci tzv. turske čatrnje koje se nalaze na samom vrhu između kamenih blokova i u kojoj je sve do pred pedesetak godina bilo vode. Postoji i legenda kako su je turski majstori utvrdili s nekoliko velikih volovskih koža.

Na zaravni južno od spomenute Gradine nalazi se jedna od najvećih ukopnih gromila u zagorskom prostoru. Ona se i po izgledu razlikuje od ostalih evidentiranih na spomenutom prostoru. Naime, ona se ističe glavnim središnjim dijelom čija je visina približno 2,5 m, a promjer pri vrhu 12 m, a pri dnu oko 20. Oko središnjeg dijela je prsten visine približno 1,5m, sa širinom temelja približno 5 m tako da je njezin ukupni promjer oko 30 m. Prilikom renoviranja škole u Kladnjicama (početkom pedesetih godina) manji dio kamenog prstena pretvoren je u tucanik, ali se od toga, na sreću, vrlo brzo odustalo, tako da je gromila uglavnom sačuvala svoj izvorni oblik. Na vrhu gromile kamenje je prerasmjestavano vjerojatno radi gradnje grudobrana ili zaklona od bure.

Pedesetak metara JZ od Gromile nalazi se prostrana i duboka ponikva koja je, prema predaji lokalnog stanovništva, nastala vađenjem kamena od kojeg je napravljena susjedna Gromila. Oko 1,5 km južnije od spomenute Gromile također u Kladnjicama na lokalitetu Baranova vlaka postojala je i jedna manja gromila s promjerom oko desetak metara. Ona je nažalost šezdesetih godina pretvorena u tucanik koji je poslužio kao materijal za betonažu nekih komunalnih objekata u Kladnjicama. Na dnu gromile pronađen je grob kojeg je činilo pet ploča. Dvije duže bočne i dvije kraće završne činile su grobnu raku. Peta vrlo masivna (oko 2 x 0,60 x 0,25 m) ploča predstavljala je grobni poklopac. U grobu je uz ostatke bočno položenog tijela pronađena i zemljana posuda. Zaslugom župnika posuda je završila u muzeju franjevačkog samostana u Sinju. Vjerojatno su prema navedenim gromilama Kladnjice dobile i ime. Naime, u Rječniku hrvatskog jezika (JAZU, Zagreb, dio V., str. 26) se navodi kako se naziv *kladnja* ili *kladnjica* koristi za označavanje gromila (gomila) kamenja, hrpu drveća, trupaca, snopova i sl.

Oko 1200 m II od spomenute Gradine nalazi se velika lokva, čije je promjer preko 20 m, a dubina u sjevernom dubljem dijelu je preko 5 m. Lokva sve do naših dana služi okolnom stanovništvu za napajanje blaga. Krajem 19. st. spominjala se i kao izvoršte malarije. U pojedinim dokumentima se za nju koristio i naziv Smrduša ili Smrdovo. Sjevernije od Gradine u naselju Božići Donji također se nalazi velika lokva koja se naziva Mrgan. Naziv uzvisine Branilovac koja se nalazi oko 1500 m JZ od spomenute Gradine upućuje na zaključak o nekoj njegovoj obrambenoj funkciji.

Gradina postoji i u naselju Divojevići. Njezin vršni dio je također pokriven razbacanim kamenjem. U Divojevićima se uz ukupne gromile mogu pronaći i ostatci stećaka, a poznate su i velike lokve (Divojevac, Čavka i dr.) te jedini izvor žive vode na području općine Lečevica - Jasenik.

Naselje Nisko okružuju četiri gradine. Visinom (536 m) se ističe Gradina koja se nalazi oko 1,5 km. sjeverno od Galića. Ona je najvjerojatnije imala funkciju izviđanja jer na njenom vršnom dijelu nema karakterističnih ostataka kamena korištenog za gradnju, a oko 1000 m južnije od nje nalazi se veća i očito matična gradina. Oko 2 km SI u tzv. "Nišćanskom gaju" nalazi Rajčica. Radi se o zanimljivom hidrološkom lokalitetu s velikom lokvom i nekoliko bunara koji je u vrijeme naglašenije uloge stočarstva bio posebno cijenjen.

Oko 1 km južnije od spomenute Gradine odnosno oko 500 m sjevernije od zaseoka Galići nalazi se Kulina koju prema položaju i nekim drugim obilježjima treba ubrojiti u ilirska gradinska naselja. Naziv Kulina (stara ruševna kula), specifični ostatci (temelji građeni s vezivom) i predaje (u njih treba ubrojiti i usmene izjave stručnjaka arheologa i povjesničara), upućuju na zaključak kako se navedeno gradinsko naselje najduže koristilo. Dužina između temelja bedema Kuline u smjeru I-Z iznosi oko 70 m, a u smjeru sjever jug približno 50 m, što znači da se ona ističe primjermom površinom. Kulina se ističe i imponantnim širinama i visinom nekadašnjeg bedema. Prema zapadu i sjeverozapadu odakle je i najbolji pristup prema utvrdi širina bedema iznosi oko 12 m, a njihova visine oko 4 m. Prema jugu i strmijem prostoru širina i visina bedema se postupno smanjivala. Prema količini materijala moglo bi se zaključiti da se bedemi prema jugu te istoku i sjeveru bili najniži i najtanji, što se donekle može objašnjavati i strmijim padinama odnosno lakšoj obrani utvrde s tih strana. Međutim, na južnoj i istočnoj strani naziru se tragovi temelja građeni s vezivom. Jesu li u pitanju temelji utvrde ili posebnih stambenih objekata građeni u novijem razdoblju teško je odgovoriti bez detaljnih arheoloških istraživanja lokaliteta. Takvim bi se istraživanjima pronašao i odgovor na pitanje što predstavljaju pravilni kvadratični temelji također građeni s vezivom, a koji se nalaze uz zapadnu stranu već spomenutih dužih temelja građeni s vezivom (možda su u pitanju ostaci spremnika za vodu, zemunica, stambenih prostora i sl.). U zanimljivosti ili posebnosti Kuline treba ubrojiti i jasno izražen unutarnji prostor s naglašeno ravnom podlogom, ograđen suhozidinama. Dužina tog prostora u smjeru I-Z je 12 m, a u smjeru S-J iznosi 10 m. Na tom unutrašnjem prostoru još su vidljivi i veliki kameni blokovi koji su očiti predstavljali okvir vrata okrenutih prema jugu gradine. Postoje i pretpostavke kako je spomenuta gradina mogla biti i sjedište starohrvatske župe Zmina. Tome idu u prilog i pronađeni ostaci starohrvatske bazilike u polju ispod Kuline u blizini crkve sv. Ivana. Dio pronađenih ostataka pohranjen u samostanskoj zbirci u Sinju. Ispred sadašnje crkve sv. Ivana je stećak s ukrasom koji je nekada služio i kao oltar.

U novije vrijeme Kulinom dominira imponantni armirano-betonski križ (visok oko 6 m). Njega su na južnom rubu gradine postavili mještani Niskog, uz pomoć Hrvatskoga ratnog zrakoplovstva, u znak zahvalnosti Sv. ocu papi Ivanu Pavlu II. za dolazak u Hrvatsku 1994. god. ali i u znak sjećanja na brojne žrtve i stradanja tijekom 20. st., koje je hrvatski narod pretrpio zbog borbe za očuvanje svoje nacionalne i vjerske katoličke opstojnosti.

Oko 1500 m prema JZ od Kuline nalazi se lokalitet Zamelica s povećom lokvom istoimenog naziva i nekoliko bunara u njezinoj blizini

U Niskom ili oko njega su još dvije gradine. Jedna se nalazi sjeverno oko 750 m od zaseoka Bilobrci. Od gradine oko 1000 m SI istočno je lokva Jasenike. Druga je gradina oko 1700 m JZ od istog zaseoka. U njezinoj blizini je lokva Rovanj.

Brojne su gradine i iznad sela Brštanova. Jedna od njih je oko 750 JZ od zaseoka Šolića. Zapadno od nje oko 500 m je lokva Rovanj. Jugozapadno od zaseoka Juretići (oko

750 m) je Mala gradina. U njezinoj blizini prema SZ je lokva Plituša. Dalje prema istoku odnosno južno od zaseoka Žižići je Velika gradina. U njezinoj blizini je lokva s imenom Čavka. Za lokaciju na kojoj se od starog makadamskog puta Lečevica - Gizdavac odvajao ogranak za Brštanovo koristi se naziv Gradinica. Prema informacijama dobivenim od mještana na području Niskog i Brštanova postoje i brojne gromile za koje se pretpostavlja da su ukupne. Oko Crkve u Brštanovu postoje brojni, nedovoljno istraženi, monoliti (stećci) kojima su se pokrivali grobovi. Razloge velikog broja gradina oko Niskog i Brštanova vjerojatno treba objašnjavati činjenicom da polje uz ta dva sela predstavlja najkvalitetniju agrarnu površinu na području bivše općine Lečevica, a i okolne padine se smatraju relativno pogodnim za ispašu.

Na istočnim obroncima Ljubeća oko 500 m SI od zaseoka Grubišići u Korušcima nalazi se također jedna od gradina. Visina uzvisine je 576 m. Zapadno od nje prema vrhu Ljubeća također u vršnom dijelu je lokalitet pod nazivom Razorine što bi mogli biti ostatci nekadašnjih starijih naselja ili matične gradine. Na platou Korušaca postoji nekoliko gromila kao i starih lokava među kojima se veličinom ističe lokva Trnovača južnije od crkve sv. Duha.

Na istočnim dijelu Biluša koji dijeli udolinu Lečevica od udoline Radošić nalazi se dvije gradine. Jedna je oko 1500 m SI od gornjih Kelama. U njezinoj blizini je bunar Kelamovac, a uz odvojak puta prema Stričevićima i sv. Duhu nalazi se nekoliko velikih monolita. Druga je gradina oko 500 m JI od Kapetanovića. Na lokalitetu Stražbenica koji se nalazi zapadno od Gornjih Kelama vjerojatno je nekada postajala stražarska utvrda ili kućica.

Na 301 m visokoj uzvisini u središnjem dijelu udoline Radošić također se nalazi gradina. Ona je oko 600 m istočno od zaseoka Galići. U njezinoj blizini je nekoliko gromila. Jugoistočno od gradine je i lokva Trnovača. Na graničnom području prema Trolokvama je lokalitet pod nazivom Kulina, a oko 500 m sjeverno od Kuline također u Trolokvama je gradina s nadmorskom visinom 345 m. U vrhu trokuta između navedenih lokaliteta ali u Radošiću nalazi se stara Lokva Žuželj. Gradina se nalazi i u Vučevici i to oko 600 m južno od crkve sv. Ante.

Skupini gradina s funkcijama izviđanja najvjerojatnije treba pribrojiti i uzvisine s imenom Kita jer se po nekim mišljenjima s tih vrhova kitama zelenog grmlja, a zimi hrasta crnike ili zelenike prenosile odgovarajuće poruke stanovništvu u susjednim udolinama ili osmatračnicama na okolnim gradinama. Tako se na primjer za uzvisinu Moseć (510 m) na kojoj se nalazi četveromeda između Bogdanovića, Divojevića, Kladjica i Lečevice koristi i naziv Kita. Kitom se zove i vrh Ljubeća (678). S tog se vrha pružaju vidici po cijeloj Zagori odnosno prostoru do Svilaje, Dinare i Velebita. U manjoj udolini 30-ak m sjeverno od glavnog vrha nalaze se ostatci stare kapelice posvećene Sv. Juri u kojoj se prije Drugoga svjetskog rata na blagdan spomenutog sveca održavala misa i blagoslivljala polja, šume i pašnjaci. Posebno su se blagoslivljale kitice trave koje bi se po povratku s blagoslova isjeckale i pomiješale sa sijenom i davalo blago radi blagoslova. Mještani Lečevice su uz pomoć HV-a pred par godina do vrha probili put i nastoje oživjeti stare običaje koji su zamrli nakon Drugoga svjetskog rata.

Imenom Kita zove se i uzvisina u Lečevici koje se nalazi oko 1500 JZ od kapelice Gospe Sinjske u Korušcima, kao i jedan od vrhova Zelene južno od Delića također u Lečevici.

Kao zanimljivost i poticaj arheolozima i drugim istraživačima sakralnih objekata posebno treba istaknuti ostatke starije crkve "sv. Žalosti" koja se nalazi na uzvisini između crkve sv. Ante u Vučevici na zapadu te zaselka Ljubići na istoku (oko 500 m) te

crkve sv. Duha u Korušcima na sjeveru. Mještani Vučevice, prema kazivanju gosp. Klementa Boljata, smatraju kako je crkva sv. Žalosti jedna od najstarijih u Zagori. Dobro sačuvani temelji crkvice skromnih dimenzija (oko 7,5 x 5 m) svjedoče o vrlo starom crkvenom graditeljstvu u zagorskom prostoru. S 520 m visoke uzvisine na kojoj se nalaze ostatci crkvice pružaju se široki vidici prema koruškoj zaravni, Brštanovu, Ogorju i obroncima Svilaje na sjeveru te sjevernim padinama Kozjaka i crkvi sv. Ivana od Birnja (631 m) na jugu. Temelji crkve sv. Žalosti s vidljivim tragovima vapna i žbuke su dobro očuvani i jasno uočljivi na ravnom platou uzvisine. Crkva je na uobičajen način imala smjer istok zapad s vidljivom apsidom na istočnom dijelu građevine. Široki zidovi i jednostavnost izvedbe općenito upućuju na zaključak kako se radi o romaničkoj ili predromaničkoj građevini. Na veću (predtursku) starost upućuje i činjenica da o njoj nema pisanih tragova u dokumentima Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja pod čijom se jurisdikcijom nalazi ovaj dio Zagore. Održavanje misa ili nekih drugih vjerskih obreda u spomenutoj crkvi ne spominje se čak ni u predajama stanovnika susjednih sela. U predajama vezanim za crkvu sv. Žalosti ili lokalitet na kojem se ona nalazi spominje se stradavanje (pogibija) svatova. Neki kazivači spominju kako je na tom lokalitetu stradalo i pokopano 6 svatova. Neki pak spominju 7 svatova, ali ima i onih koji govore o 9 stradalih svatova. Međutim, ni jedan od kazivača ne spominje razloge stradanja (međusobni obračuni, zasjede, skupna ili pojedinačna stradanja). Je li pomalo čudan naziv lokaliteta sv. Žalost povezan sa stradanjem svatova kako smatraju neki kazivači, ili pak vuče ime po titularu urušene crkve, Gospa od Žalosti, teško je reći. Precizniji bi odgovor na to i mnoga druga pitanja mogla dati stručna istraživanja spomenutog lokaliteta. Oko crkve se nalazi nekoliko oštećenih grobova izgrađenih od jednostavnih kamenih blokova i većih nadgrobni ploča.³ Stotinjak metara jugozapadno od nekadašnje crkvice sv. Žalosti nalaze se dva velika i dobro očuvana suhozidom obzidana bunara koji još i danas, zahvaljujući glinovitoj podlozi, drže vodu. Nema sumnje da je gradnja crkve i bunara međusobno bila uvjetovana. Uz bunare se još uvijek nalazi nekoliko hrastova orijaša koji su jedini živi svjedoci nekadašnjih zbivanja na tom prostoru.

Zubom vremena, nestručnim "istraživanja" ali i rušilačkim porivima pojedinih posjetitelja oštećeni su ostatci stare crkve te grobova i bunara oko nje. Stoga bi cjeli lokalitet trebalo što prije stručno istražiti i u najmanju ruku konzervirati kako bi i generacije koje dolaze imale kamene dokaze stoljetne prisutnosti i opstanka hrvatskog čovjeka u tom, primorju tako blizom i tako dalekom, zagorskom prostoru.

Zaključak

Gradine ili veće uzvisine s kojih se pružaju otvoreni vidici na široko okolno područje i na kojima se u pravilu nalaze ostatci starih, ljudskim rukama izgrađenih, naselja ili utvrda zastupljene su velikim brojem na prostoru splitske Zagore. Njihova brojnost upućuje na zaključak o dugotrajnoj naseljenosti zagorskog prostora i drugačijem značenju u ranijim razdobljima u kojima je stočarstvo predstavljalo glavno zanimanje

³ Prema predaji stanovnika obližnjih Ljubića na sjevernoj strani uz crkvu su bili manji dječiji grobovi, a južno veći grobovi za odrasle izuzetno dugačke podkoljenične i bedrene kosti, a na tom groblju zakopavani su i pokojnici iz Ogorja (zaselak Ljubići) koji imaju zajedničko porijeklo kao i Ljubići u Korušcima.

stanovništva, ali i o drugačijim obilježjima prostora u tim vremenima. Očito je naime da su u vremenu izgradnje gradina prostorom dominirale šume i kvalitetniji pašnjaci koji su pružali mogućnost života i gospodarenja ondašnjih stanovnika zagorskog prostora. Detaljnijim istraživanjima dobio bi se i precizniji odgovor da li je već u tim vremenima započelo prekomjerno iskorištavanje prostornih mogućnosti čije su posljedice ubrzana erozija i okršavanje te stvaranje današnjeg krajolika s dominacijom otvorenog ili ljutog krša koji je uz tradicionalnu bezvodnost postao glavni razlog intenzivnog egzodusa spomenutog prostora.

LITERATURA

- BATOVIĆ, Š. (1986.): *Dalmatska kultura željeznoga doba*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, br. 25(12), Zadar.
- BATOVIĆ, Š. (1993.): *O nazivima prapovijesnih gradina na našem primorju*, Zadarska smotra, br. 4-5, Zadar.
- BENAC, A. (1975.): *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Dalmates*, Međunarodni kolokvij Ilirska utvrđena naselja održan u Mostaru 1974., Sarajevo.
- BENAC, A. (1985.): *Utvrđena ilirska naselja, I dio: Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Sarajevo.
- GOVEDARICA, B. (1978.): *Praistorijske gradine u BiH, Naseljavanje i naselja u praistoriji*, Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije, br. XIV, Beograd.
- KUŽIĆ, K. (1997.): *Povijest dalmatinske Zagore*, Književni krug Split, Split.
- ŠKOBALJ, A. (1970.): *Obredne gomile: na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*, Sv. Križ na Čiovu.
- STIPČEVIĆ, A. (1991.): *Iliri, povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb.
- STOŠIĆ, K., (1941.): *Sela Šibenskog kotara*, Šibenik.
- STRAŽIČIĆ, N. (1998.): *Prapovijesne gradine na području grada Rijeke (Prilog poznavanja lokacije i razmještaja, Sveti Vid III. – Zbornik radova, Rijeka. Materijali, tehnika i struktura predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, urednici M. Suić i M. Zaninović, Centar za povijesne znanosti – Odjel za arheologiju, Zagreb, 1976. (1980.).
- ZANINOVIĆ, M. (1966.): *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, vol. IV, br. 2, Sarajevo.
- ZANINOVIĆ, M. (1967.): *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, vol. V, br. 3, Sarajevo.

SUMMARY

Mate Matas: Contribution to exploring of hill-forts and tumuli in the Lećevica Commune in Split Zagora Region

The number of hill-forts in the region of Split Zagora leads to the conclusion that this area has been inhabited for a very long time, that its significance used to be different, when cattle-raising was the main occupation of the inhabitants, and that the area featured different characteristics at the time. Namely, it is obvious that at the time when these hill-forts were being built forests and good quality grazing land, which provided the inhabitants of the area with good economic and living potentials, dominated the area.